TANRI DAĞLARI VE ÇEVRESİNDE KONARGÖÇER KÜLTÜRÜ

Ferhad MAKSUDOV*

Giriş

Tarih sahnesine üç milyon yıl önce ortaya çıkan insanlık, on iki bin yıl önce yani Neolitik Çağda meydana gelen büyük küresel iklim değişiklilerine kadar sadece avcılık ve toplayıcıkla uğraşıyordu. Bu dönemde ilkel topluluklar tüketici ekonomisine sahipti. Neolitik Çağın başlamasıyla tarım ve hayvancılıkla uğraşmaya başlayan insanlığın gelişme yolu derinden değişmişti. Bu dönemden itibaren ilkel topluluklar üretici ekonomiye geçmek için adım atmışlardı; **bazı** bitki ve hayvan türlerini evcilleştirme ve dolayısıyla yavaş yavaş tarım ve hayvancılık ekonomisine geçme dönemi günümüz bilim camiası tarafından 'neolitizasyon' diye adlandırılır.

Üretici ekonomiye geçiş döneminde sosyoekonomik ve kültürel yaşamın tüm alanlarında başlayan hızlı gelişmeler eski uygarlıkların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu yeni ekonomik ilişkilerin oluşumu her zaman araştırmacıların dikkat merkezinde olup üretici ekonomisinin Avrasya'nın farklı bölgelerindeki kronolojisi, coğrafyası ve kendine özgü özelliklerini incelemeye yönelik bilimsel araştırmalar yapılmaktadır. Çünkü bu konu tarih dalındaki en önemli konulardan sayılır.

Tanrı dağları bölgesi, Orta Asya'nın elverişli iklime, çok sayıda akarsuya, geniş vadilere, yaylalara, verimli topraklara, zengin bitki örtüsü ve hayvan dünyasına sahip olan bir bölgesidir. Dolayısıyla bu

* Doç. Dr., Özbekistan Bilimler Akademisi, Arkeoloji Araştırmaları Enstitüsü, e-posta: fmaksudov@yahoo.com

bölge çok erken dönemlerden bu yana insanların dikkatini çekmiş ve onlar buralara Taş Çağında yerleşmişlerdi.

MÖ 6000 ve 4000'lerde Tanrı dağlarının zirvelerindeki buzullarda oluşan Sırderya Nehri'nin orta ve aşağı kısmında (Amuderya ve Sırderya arasında yer alan Kızılkum Çölü bölgesinde) "Kelteminar Kültürü Toplulukları" diye adlandırılmış Neolitik topluluklarının[67] bulunması çok dikkat çekicidir. Uzun zamandır Özbekistan'da gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar sonucunda Kelteminar topluluklarının, Neolitik'te avcılık (özellikle balıkçılık) ve toplayıcıkla uğraştıkları, mikrolitik taş aletlerini geliştirdikleri, harpun, ok ve yaya sahip oldukları, çadır tipinde mevsimsel konaklarda yaşadıkları ortaya çıktı. Kelteminarlıların ateşi kullandıkları, seramik çanak çömlek yaptıkları bilinmekle beraber onlar, henüz tarım veya hayvancılığa geçmemiş olan tüketici topluluklar olarak nitelendirilmektedir. Ancak dünyanın farklı bölgelerinde araştırılan ilkel tüketici ekonomilerinden elde edilen bilgilerin özellikleri, Tanrı dağları bölgesinde de Neolitik Çağda ilkel tarımın ve hayvancılığın meydana gelmiş olabileceğine ilişkin araşıtrmamıza dayanak noktası oluşturur. Bu meseleye ışık tutmak için geniş kapsamlı veriler analiz edilmelidir. Bu konuda sadece arkeolojik veriler yetersiz olduğundan diğer disiplinlerin araştırma metotlarından yararlanarak konuya ait yeni bilgiler elde edilebilir. Bunlar arasında paleoklimatoloji, paleobotanik ve jeomorfolojik araştırmalar önem kazanır.

Avrasya'da paleoklimatolojik kronolojinin araştırmalarına göre MÖ 10 000'de Holosen diye bilinen ılıman iklim dönemi başlar ve Son Buzul Çağının yani Pleystosen'in yerini alır[68]. Holosen Döneminin

---

[67] Виноградов А.В., *Древние охотники и рыболовы среднеазиатского междуречья*. Москва, 1981.

[68] ICC 2015 (International Chronostratigraphic Chart 2015), *ICS (International Commission on Stratigraphy)*, (19.05.2016 http://www.stratigraphy.org).

başlamasıyla Avrasya'nın kuzey bölgelerini kapsayan buzullar eriyerek kutuplara doğru çekilir[69].

Orta Asya'nın Sırderya (Seyhun) ve Amuderya (Ceyhun) nehirleri arasındaki bölgede gerçekleştirilen paleoklimatolojik araştırmalar da MÖ 8000'de buradaki tundra tipindeki soğuk ve kurak iklim bozkır tipindeki ılıman ve yağışlı bir iklimle değiştiğini göstermektedir. Paleoklimatolojide "Levlekân plüvyali" diye adlandırılan bu ılıman ve yağışlı basamak MÖ 3000'e kadar devam etmiştir[70]. Böylece MÖ 8000'den başlayarak Orta Asya'da hava harareti ve yağışların artması sonucunda düzlük bölgelerde birçok tatlı sulu çay ve göl, otlak-mera ve bataklık, dağ yamaçları ve nehir kenarılarında ormanlar oluşur[71].

Beş bin sene devam eden Levlekân plüvyal basamağı (MÖ 8000-3000) daha sonra "Töbelek kuraklığı" diye bilinen yeni bir dönemle değişir. MÖ 3000'den başlayarak Töbelek kuraklığı döneminde Orta Asya'da hızlı bir şekilde çöllenme olayı görülür. Bunun sonucunda otlak-meralar, bataklıklar ve ormanların alanları hızlıca azalır, onların yerinde kumluklar oluşur, çay ve göller kurur[72].

Böylece paleoklimatoloji araştırmaları MÖ 8000'den bu yana Orta Asya'da tarımla ve hayvancılıkla uğraşmak için elverişli doğal ve ekolojik koşulların oluştuğunu göstermektedir.

Tarım ve Hayvancılığın Ortaya Çıkışı

Arkeolojik araştırmalara göre Neolitizasyon olayı ilk olarak Batı Asya'nın "Verimli Hilal" diye adlandırılan bölgesinde meydana gelmişti. Bu bölge elverişli ekolojik koşullara sahip Mezopotamya,

---

[69] Mayewski P.A., Rohling E.E., *Stager J.C. et al. Holocene Climate Variability* // *Quaternary Research*, Vol. 62, 2004.

[70] Трофимов Г.Н. Палеоклиматическая ситуация, сток древних рек и водный баланс Арала в позднем плейстоцене и голоцене // Арал: история исчезающего моря. Душанбе, 2003.

[71] Виноградов А.В., Мамедов Э.Д. Первобытный Лявлякан. Москва, 1975.

[72] Мурзаев Э.М. Изменение климата за исторический период // Средняя Азия. Москва, 1958.

Levant, Güneydoğu Anadolu gibi tarihi ve kültürel bölgeleri kapsar[73]. Yabani buğday, nohut, arpa gibi tahıllarla keçi, koyun ve domuz gibi hayvan türleri bu bölgelerin endemik türleriydi. Verimli Hilal bölgesinde MÖ 10 000-9000'de tüketici ekomisinden üretici ekonomisine geçiş dönemi başlamış, sonuçta tüm insanlık tarihinin sonraki gelişme yolu belirlenmişti[74].

Başaklı bitkiler ve küçük boynuzlu hayvanların insan tarafından evcilleştirilmesi sonucunda ilkel topluluklara yeterince gıda temin edilmişti. Avcı ve toplayıcı ekonomilere göre ilkel tarım ve hayvancılık, çok iptidai bir şekilde olmasına rağmen, günden güne artmakta olan nüfusun yeterli beslenmesini sağlayabiliyordu. Sonuç olarak bu toplulukların ekonomisinde gıda malzemelerinin ihtiyaçtan fazlası oluşmaya başlamıştı. Çoğu araştırmacılara göre fazla gıdanın ortaya çıkması ilkel topluluklarda eşitsizliğin ve dolayısıyla sosyal tabakaların oluşmasına neden olmuştu. Bu durum toplulukları daha geniş kapsamlı organize edilme, toplumsal yapılar kurma, ilkel köyler şeklinde yaşamı devam ettirme noktasına getirmişti.

İnsanlık tarihindeki ilk toplumsal yapıların Batı Asya'da İlk Holosen Döneminde başaklı bitkilerin fazlasını saklamak için yapılan büyük ambarlar (depolar) ile ortaya çıktığı kanıtlanmıştır[75]. Böyle depolarla aynı zamanda çamurlu evlerin kurulması da ilkel köylerin oluşumuna neden olmuştur.

Bazı ekolojik nişlerde bir araya gelen elverişli koşullar avcı ve toplayıcıların özellikle doğal kaynaklardan yararlanmalarını sağlamıştır. Sonuçta bu topluluklar önce yerleşik düzene geçmiş, daha sonra ise üretici ekonomiye sahip olmaya başlamıştır. İlkel tarım

---

[73] Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. Москва, 1982.
[74] Бадер Н.О. Древнейшие земледельцы Северной Месопотамии. Москва, 1989.
[75] Kuijt I., Finlayson B. Evidence for food storage and predomestication granaries 11,000 years ago in the Jordan Valley // Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Vol. 106, No. 27, 2009.

köylerinde yaşam koşulları sürdürülebilir hâle geldiği için bu durum nüfusun hızla artmasını sağlamış ancak yeni araştırmalara göre böyle ekolojik nişlerin Verimli Hilal bölgesinde sınırlı olması MÖ 9000-8000'lere doğru ilkel tarımcı toplulukların gıda kriziyle karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur. Bu dönemde gıda krizi yüzünden tarımcı topluluklar çevredeki tüm benzer ekolojik koşullara sahip alanlara yayılmaya başlamıştır. Ancak artan nüfusla derinleşen gıda krizi gibi doğal bir çağrıya ilkel toplumların en optimal yanıtı göç etme suretiyle kendi çevrelerini genişletme zorundalığıydı.

J. Diamond'a göre Batı Asya'nın ilkel tarımcıları Verimli Hilal bölgesinden coğrafi enlem, yani doğu ve batı yönünde yayılmışlar çünkü sadece böyle göç ettiklerinde aynı ekolojik koşulları yakalayabilme ve takip edebilme imkânı bulunabilecektir. Tahminlere göre ilkel tarımcılar keskin şekilde farklı olan kuzey ve güney iklim alanlarında tecrübe eksikliğinden dolayı tarımla ve hayvancılıkla uğraşamıyorlardı[76].

Böylece Verimli Hilal bölgesinden sonra üretici özelliklere sahip olan Neolitik uygarlıklar batıda Anadolu ve Mısır'da, kuzeydoğuda İran ve Güney Orta Asya'da, güneydoğuda Hindistan ve Hindiçin'de, Uzak Doğu'da Sarı Nehir'e kadar yayılmıştı.

Gerçekten de Avrasya'da yapılan arkeolojik araştırmalarda elde edilen güvenilir radyokarbon tarihlendirmeler sonucunda üretici ekonomilere sahip olan ve MÖ 9000-4000'e ait birçok Neolitik kültür bulunmuştur. Bazı fikirlere göre ilk tarımcı toplulukların göç etmeleri sonucunda MÖ 7000-6000'lerde bazı gruplar, Orta Asya bölgesine kadar gelip burada Güney Türkmenistan'da Ceytun Kültürü'nü

[76] Diamond J. Guns, germs, and steel: the fates of human societies. New York – London, 1999.

oluşturmuşlardı çünkü bu uygarlık çok açıdan Batı Asya erken dönem uygarlıklarının özelliklerini taşır[77].

Ancak son araştırmalara göre Avrasya'da üretici ekonomisinin bir merkezli ya da çok merkezli özelliğe sahip olup olmadığı sorunu henüz çözülmemiştir. Son yıllarda bilimsel araştırma metotlarının gelişmesi ve dünyanın farklı bölgelerinde yapılmakta olan araştırmaların aktifleşmesi sonucunda Avrasya'da İlk Holosen Döneminde iş aletlerinin gelişimi ve bazı bitki ve hayvan türlerinin evcilleştirilmesi ile ilişkili olarak bunun çok merkezli özelliğe sahip bir ekonomi olduğu konusunda yayınlar ortaya çıkmaya başlamıştır[78].

Araştırmalara göre İlk Holosen Döneminde hüküm sürmeye başlayan ılıman ve yağışlı iklim küresel özellik taşımaktadır ve böylece Avrasya'nın geniş meydanlarında elverişli koşulları oluşturmuştur. Dolayısıyla avcı ve toplayıcılar bazı hayvan ve bitki türlerinde uzmanlaşmıştır. Bu durum üretici ekonomisinin tek merkezli olması fikrine aykırıdır. Bazı araştırmacılar, bitki ve hayvanların evcilleştirilmesinin bağımsız şekilde dünyanın farklı köşelerinde gerçekleştirildiğini düşünür ve buna kanıt olarak da yabani başaklı bitkilerin ve yabani küçük boynuzlu hayvanların çok geniş alanlarda yayılmış olduğunu gösterirler[79]. Bu açıdan Orta Asya'da konargöçer hayvancılığın ortaya çıkması problemi oldukça önem taşımaktadır.

Orta Asya'da Konargöçer Hayvancılık

Doğu Türkmenistan, Güney Özbekistan, Tacikistan ve Kuzey Afganistan toprakları olarak tanımlanan güneydoğu Orta Asya topraklarında konargöçerlik araştırmaları, ağırlıklı olarak 20. yüzyılda

[77] Массон В.М. Поселение Джейтун // МИА. Вып. 180. Ленинград, 1971.
[78] Riehl S., Zeidi M., Conard N.J. Local emergence of agriculture in the foothills of the Zagros Mountains of Iran // Science, Vol. 5. July 2013; Шнайдер С.В. Туткаульская линия развития в мезолите западной части Центральной Азии. Автореф. канд. дисс. Новосибирск. 2015.
[79] Broushaki F., Thomas M.G., Kink V. et al. Early Neolithic genomes from the eastern Fertile Crescent // Science, Vol. 353, Issue 6298, 2016.

konargöçer toplulukların etnografik çalışmalarıyla biçimlenmiştir[80]. Ek olarak hem Rus hem de Batı dillerindeki son tarihsel çalışmalar, konargöçerler hakkındaki şehirli tarımsal toplulukların yaşadıkları alanların kenarlarında yaşamını sürdüren "muhtaç" veya "çıkarcı" olarak nitelendiren klişeleşmiş görüşleri, Orta ve İç Asya'nın politik ekonomisi üzerinde konargöçer hegemonyalarının etkisini vurgulayan daha doğru karakterizasyonlarla değiştirmede önemli adımlar atmıştır[81]. Yine de en iyi tarihsel analiz bile birincil kaynakların nadiren konargöçerlerin kendileri tarafından yazılması gerçeği ile engellenmektedir. Böylelikle kayıtlardaki doğal ön yargılar, bölgedeki konargöçer hayatın gündelik yönlerinin çoğunu belirsizleştirmektedir. Bununla birlikte, arkeolojik araştırmaların ve çeşitli materyallerin çapraz incelenmesi, "İpek Yolları" boyunca bölgesel etkileşimlerin konargöçerler tarafından kontrolü ve manipülasyonu üzerine yeni tartışmalar başlatmıştır[82].

Geçmiş iki bin yılda İç Asya'daki konargöçer toplumları ele alan tarihi çalışmalar, İç Asya'ya egemen olan bu etkileşimli toplulukların olgun politik sistemlerini anlamamız için yeniden gözden geçiriliyor. Ancak daha derin bir geçmişte (örneğin, tarih öncesi) konargöçer iktidar kümelenmelerinin arkeolojik yorumları hâlâ işbu değişimin erken aşamasındadır[83]. Özellikle güneydoğu Orta Asya'nın tarih öncesi

---

[80] Shahrani M.N. The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan: Adaptation to Closed Frontiers. Seattle: University of Washington Press. 1979; Barfield T.J. The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China. Cambridge, MA: Blackwell Publishers. 1989; Khazanov A.M. Nomads and the Outside World. Madison, WI: University of Wisconsin Press. 1994.

[81] Golden P.B. Nomads and Their Neighbours in the Russian Steppe: Turks, Khazars and Qipchaqs. Aldershot: Ashgate/Variorum. 2003; Beckwith C.I. Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present. Princeton: Princeton University Press. 2009.

[82] Beckwith C.I. Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present. Princeton: Princeton University Press. 2009.

[83] Rogers J.D. "Inner Asian States and Empires: Theories and Synthesis", Journal of Archaeological Research 20: 205–256. 2012; Sneath D. The Headless State: Aristocratic Orders, Kinship Society, and Misrepresentations of Nomadic Inner Asia. New York: Columbia University Press. 2010; Frachetti M.D. "The Multi-Regional Emergence of Mobile Pastoralism and the Growth of Non-Uniform Institutional Complexity Across

konargöçer topluluklarının arkeolojik karakterleri, Tunç ve Demir Çağı yerleşik tarımcı toplulukları ile kıyaslandığında, kesinlikle az araştırılmış durumdadır. Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın çöl ve dağ bölgelerindeki tarih öncesi konargöçerlere ilişkin arkeolojik çalışmalarda az sayıda konargöçer yerleşim alanı kaydedildiği veya ayrıntılı olarak çalışıldığı için bu çalışmalar sınırlı kalmaktadır. Bu bölge boyunca incelenen tarih öncesi konargöçer kamp alanları, fırsat buluntuları ya da sistematik olmayan yerleşimler olarak ele geçirilmiştir. Konargöçer yerleşim yerleri daha sonraki dönemler için de zayıf bir şekilde belgelenmiştir. Güneydoğu Orta Asya'nın tarih öncesi konargöçer çobanları ile ilgili arkeolojik veriler ve doğal sosyal rekonstrüksiyonların büyük bir kısmı mezar kazılarından elde edilmiştir[84].

Orta Asya'da, Yedisu bölgesinin (Güneydoğu Kazakistan) dağlık alanlarında olduğu gibi sistematik arkeolojik araştırmalar ve kazılar; Orta ve Geç Tunç Çağına ve daha sonraki dönemlere ait konargöçer toplumların işgal ettiği arkeolojik site komplekslerini başarıyla belgelemiştir[85]. Yedisu'daki konargöçer site kompleksleri arasında bazıları MÖ 3. binyılın başlangıcıyla (kalibre edilmiş 14C'ye dayanan) tarihlendirilmiş olan kaya sanatı, mezarlar ve yerleşim yerleri bulunmaktadır[86]. Ancak bu çalışmadan önce Güneydoğu Orta Asya'da, dağ konargöçerlerini hedef alan benzer araştırmalar neredeyse hiç yoktu. Önemli istisnalar arasında Soren Stark'ın Tacikistan'ın Şehristan

Eurasia", Current Anthropology 53: 2–38. 2012; Hanks, B. K., and K. L. Linduff Social Complexity in Prehistoric Eurasia: Monuments, Metals, and Mobility. Cambridge: Cambridge University Press. 2009.

[84]Avanesova N.A. *"Novyie materialy epohi bronzy Zerafshanskoi doliny"*, Arheologicheskiie issledovaniia v Uzbekistane v 2001 godu 2001: 19–26. 2002.

[85]Frachetti M.D. "Archaeological Explorations of Bronze Age Pastoral Societies in the Mountains of Eastern Eurasia" The Silk Road 2: 3–8. 2004; Chang C. "Iron Age Society and Chronology in South-East Kazakhstan", Antiquity 77: 298–312. 2003.

[86] Frachetti, M. D., and A. N. Mar'yashev. "Long-Term Occupation and Seasonal Settlement of the Eastern Eurasian Pastoralists at Begash, Kazakhstan", Journal of Field Archaeology 32: 221–243. 2007.

dağlarında son zamanlardaki araştırmaları[87] ve İtalyan arkeologların Semerkand Vadisi'nin Zerafshan dağlarının eteklerine kadar yaptıkları önemli çalışmaları yer alıyor.

Bologna Üniversitesi arkeologları tarafından Semerkand Vadisi'nde yapılan modern, yoğun ve sistematik arkeolojik araştırmalar, ovada yaşayan konargöçer kamp alanlarının nadir de olsa bulunabileceğini göstermektedir[88]. Orta Asya'nın deltaik bölgelerinde derin alüvyal çökelmeler ve tarih öncesi ve tarihi dönemlerin büyük tarım manzaralarının aşırı yükü, geçici mevsimsel konargöçer kampların kapsamlı bir şekilde bulunmasını önlemiştir. Eski konargöçer bölgelerini bulma sorunları, Yukarı Dicle Vadisi gibi diğer kıyıdaş bölgelerde de yaygındır[89]. Güney Orta Asya'da konargöçer yerleşim kazılarının azlığı, bölgedeki eski konargöçer ekolojisi, ekonomik stratejisi ve sosyal örgütlenmesi anlayışımızı sınırlandırmaktadır.

Ova ve deltaik bölgelerle karşılaştırıldığında güneydoğu Orta Asya'nın yayla bölgeleri, bölgedeki konargöçer adaptasyonların hem bulunması hem de arkeolojik analizi için daha büyük bir potansiyel sunmaktadır. Bugün bu alanlar nispeten daha az nüfuslu ancak erişim genellikle bu alanların ulusal sınırlara yakınlığıyla yani Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Afganistan arasındaki alanlarla sınırlanıyor. Yayla topraklarında yapılan araştırmalar, iklimin sertliği ve kar yağışı olmayan kısa bir sezon nedeniyle de engellenmektedir. Bu nedenle konargöçer yerleşim arkeolojisindeki boşluk, bozkır topluluklarının Güneydoğu Orta Asya'ya tarih öncesi göçlerinin ve Tunç Çağında

[87] Stark S. "Approaching the Periphery: Highland Ustrushana in the Pre-Mongol Period", in E. de la Vaissiere, ed., Islamisation de l'Asie Centrale. Paris: Association pour l'avancement des etudes Iraniennes, 215–238. 2008.
[88] Stride, S., B. Rondelli, and S. Mantellini "Canals versus Horses: Political Power in the Oasis of Samarkand," World Archaeology 41: 73–87. 2009.
[89] Ur, J., and E. Hammer "Pastoral Nomads of the Second and Third Millennia AD on the Upper Tigris River, Turkey: Archaeological Evidence from the Hirbemerdon Tepe Survey", Journal of Field Archaeology 34: 37–56. 2009.

Özbekistan ve Tacikistan'ın dağlık bölgelerinde konargöçer adaptasyonların ortaya çıkmasıyla ilgili geniş spekülasyonları tetiklemiştir[90].

Son yıllarda (2010 ve 2011 yazında) bilimsel yayınlarda Güneydoğu Asya bölgesinde Tanrı dağlarında yürütülen yoğun konargöçer arkeoloji çalışmalarının sonuçları sunulmaktadır. Tunç Çağından Erken Orta Çağ Dönemine kadar yerel olarak gelişen konargöçerlerin etkileşimli yapısı ve ekonomik yapısını geliştiren eski konargöçer yerleşim ekolojisinin geniş bir resmini çizen yeni bulunmuş arkeolojik veriler tanıtılmaktadır.

Tanrı dağlarının güneybatı kısmında yer alan Malgüzer sıradağları eteklerinde ve yaylalarında yapılan uluslararası iş birlikçi arkeoloji araştırması ve test kazıları, bölgedeki en eski konargöçer yerleşimlerin güncel kronolojisini gözden geçirmekte ve konargöçer arazi kullanımının MÖ 2. binyıldan yeni tarihi dönemlere kadar sürekliliğini, ekolojisi ve adaptasyonlarını yeni belgelerle sunmaktadır. Konargöçer bölgeler için yeni kalibre edilmiş kronolojik ayrıntıları sağlamanın ötesinde, bu çalışmanın sonuçları, yüzlerce yıl boyunca ova tarımcıları ile yayla göçebe popülasyonlarını birleştiren ekonomik ve politik sistemlerin değişkenliğine ışık tutmaktadır. Son olarak burada sunulan veriler, Geç Hellenistik Dönemden Orta Çağ Dönemine kadar ünlü Orta Asya "İpek Yolları" boyunca yaşayan konargöçer grupların ekonomik ve politik etkilerini kavramak için bir portal açmaktadır.

Malgüzer dağlarında 2011 yılında gerçekleştirdiğimiz saha çalışmalarımız sonucunda 1000-1600 metrelik yüksekliklerde uzun dönem kullanılan konargöçer kamp alanları belgelenmiş olup bunlar çeşitli ekolojik nişler boyunca konargöçer adaptasyonlarda önemli tutarlılık göstermektedir. Yakın geçmişte bu bölgenin farklı ekonomik

[90] Kuz'mina E.E. The Origins of the Indo-Iranians. Boston: Brill. 2007.

stratejilerinin ve etnik topluluklarının önemli bir bağlantısı olduğunu biliyor olsak da arkeolojik verilerimiz bu dağ ortamlarındaki konargöçer adaptasyonların en az MÖ 2. binyıldan başlayarak uzun bir süre boyunca geliştiğini göstermektedir. Konargöçerliğin MÖ 2. binyıldan önce otoktondan çıkıp çıkmadığı gelecekteki araştırmalarla görülecektir.

Frachetti'nin iddiasına göre MÖ 4. binyılın sonu ve MÖ 3. binyılın başlarında bu bölgede konargöçerlik dağ toplulukları ve ova tarımcıları arasında gelişen ilişkilerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır[91]. Şu anda bizim araştırmamızla geri kazanılan konargöçer yerleşimlerin bolluğu ve bugüne kadar örneklediğimiz birkaç alanın erken mutlak kronolojisi, gelecekte bu önemli kültürlerarası topraklarda konargöçer toplulukların daha derin eski çağlarına işaret eden keşiflerin olacağına iyimser tahmin sağlıyor.

Konargöçerliğin Kronolojisi

Bölgesel arkeoloji literatürüne ilişkin kısa bir gözden geçirme, MÖ 2. bin yılda Özbekistan ve güneydoğu Orta Asya'daki konargöçer alanların ve buluntuların ortaya çıkmasını açıklamak için kullanılan baskın bir modelin ortaya konduğunu gösterir. Büyük ölçüde mezar kazılarından türeyen, stilistik tarihlenen artefaktlar, kuzey bozkır gruplarının MÖ 2. bin yılda göç dalgalarıyla güney Orta Asya'ya geldiği yönündeki iddiayı desteklemek için kullanılır[92]. En eski "göçmenler", sözde "Petrovka" kültürünün toplulukları ile ilişkilendirilmiştir. Aşağıda 2011 saha sezonunda kazılmış olan kırsal yerleşim birimlerinin inşaat seviyelerinden toplanan yeni kalibre edilmiş radyokarbon tarihlerine katkıda bulunuyoruz. Bu siteler Malgüzer dağlarında

[91] Frachetti M.D. "The Multi-Regional Emergence of Mobile Pastoralism and the Growth of Non-Uniform Institutional Complexity Across Eurasia", Current Anthropology 53: 2–38. 2012.
[92] Kuz'mina E.E. The Origins of the Indo-Iranians. Boston: Brill. 2007; Frachetti M.D. Pastoralist Landscapes and Social Interaction in Bronze Age Eurasia. Berkeley: University of California Press. 2008.

konargöçer toplulukların var olduğunu belgelemektedir. Bunların en erken buluntular olması pek olası değildir, ancak bizim buluntularımız en azından MÖ 2. binyılın başlarında bölgede tamamen gelişmiş konargöçer sürü hayvancılığı stratejilerinin mevcut olduğu gerçeğini tartışmak için bir fırsat sunmaktadır. Belirli kamplardaki stratigrafik kazılar aynı zamanda, ayrık konumların çok fazla ve uzun süreli yeniden kullanımının açık bir kanıtını sunmakta olup Orta Tunç Çağından en azından Orta Çağ dönemine kadar konargöçerler arasında yerel hareketlilik ve arazi kullanım modellerinde önemli ölçüde süreklilik göstermektedir. Bu örüntü, Yedisu bölgesinden daha kuzeyde belgelenen MÖ 3000 yıl kadar erken bir dizi alana çok fazla benzemektedir. Bu nedenle yerel saha seçiminde ve ekolojik uyumda (yani mevsimsellikte vb.) sürekliliğinin, en azından 4000 yıl önce ve muhtemelen daha erken olan karmaşık dağlık konargöçer ekonominin bir bölgesel gelişiminin göstergesi olduğunu savunuyoruz. Gerçekten de Malgüzer dağlarındaki konargöçer alanlar, Cungar dağlarındaki bilinen konargöçer alanlara benzer bir şekli yansıtırsa burada konargöçer sürü hayvancılığı formlarının "Andronovo" konargöçerlerinin kuzeyden göç etmeden çok önce geliştiğini düşünebiliriz. İç Asya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi konargöçer adaptasyonun uzun zamandır devam eden bölgesel imzasının bu yeni dökümantasyonu, Güneydoğu Orta Asya'nın arkeolojik kayıtlarının yorumunu değiştirme potansiyeline sahiptir.

Bu çalışmadan önce Zerçe-Halife Mezarlığı, güneydoğu Orta Asya'daki konargöçer topluluklar için en erken belgelenmiş kanıtların bazılarını sağlamış ve ilk olarak üst Zerafshan Vadisi'nde (Tacikistan) "bozkır" popülasyonlarının MÖ 2. bin yılın başlarında erken göçüyle eşitlenmiştir. Zerçe-Halife mezarlığı, çeşitli stilistik çömlek türleri ile birlikte altın ve bronz mücevherler içeren zengin bir gömü envanterini ortaya çıkardı ve malzemeler karma stilist bir repertuarına atfedildi.

Belirgin maddi çeşitlilik göz önüne alındığında Zerçe-Halife arkeolojik kompleksi, Güney Orta Asya'nın (diğer bir deyişle Sapalli topluluğu) yerleşik proto-kent toplulukları ve Batı Avrasya bozkırının erken konargöçerleri-özellikle de Petrovka topluluğu arasındaki etkileşim sonucunda "çok kültürlü" bir şekil alan bir kültür olarak tanımlanmaktadır[93]. Daha önce de belirtildiği gibi, Zerçe-Halife mutlak (radyokarbon) yöntemlerle tarihlendirilmemiştir ve Yukarı Zerafshan Vadisi'nde gömülü olanlar ile uzak bozkır ya da vaha kültürlerinin çeşitli toplulukları arasındaki fiili sosyal ilişki açıklanamamıştır.

Zerçe-Halife haricinde Orta Asya'nın güneydoğusunda ele geçirilen Tunç Çağı "konargöçer" alanlarının çoğu, stilistik olarak MÖ 2000'in ortalarına tarihlenen mezarlardır. Bunlar, yalnızca konargöçerliğin baskın ekonomik strateji olduğu Orta Avrasya Bozkır bölgesinden toplanan arkeolojik malzemelerle maddi benzerlikler temelinde konargöçerlerle ilişkilendirilmiştir. Örneğin Zerafshan Vadisi'ndeki Deşti-Kadı mezarlığında kuzey steplerin "Tazabagyab-Andronovo" topluluğunun tipine benzer şekilde, çömlek, takı ve tipolojik olarak en az 27 mezardan oluşur. Arkeolojik malzeme benzerlikleri, araştırmacıları MÖ 12.-11. yüzyıllarda ikinci konargöçer dalgası sonucunda Orta Asya'daki çiftçi vahalarına göç ettikleri fikrini ortaya koymaya yol açmıştır. Bölgedeki diğer mezarlıkların da bu iddia edilen göçle bağlantılı olduğu söylenir. Zerafshan Vadisi'nin güney eteğindeki bir köy olan Muminabad'ta bir alanda yapılan arkeolojik kazılar, Tazabagyab-Andronovo kültürünün unsurlarına da benzer şekilde çömlek, takı ve metal objeler içeren zengin cenaze malzemeleriyle birkaç mezarlığı ortaya çıkarmıştır. Benzer şekilde Zerafshan Vadisi'nin güney yamaçlarında bulunan Gus mezarlık bölgesinden (bronz cisimler, çanak çömlekler, küpeler ve boncuklar) arkeolojik

[93] Bobomulloev S. "Raskopki grobnitsy bronzovogo veka na verhnem Zerafshane", Stratum Plus 2: 307–313. 1999.

malzeme, MÖ 13. yüzyıla tarihlenen Andronovo Kültürü'nün "Fedorovo" evresine eş zamanlı olarak tanımlanmıştır.

Cam köyünün yakınlarında Zerafshan Vadisi'nin güneybatı yamaçlarında bir dizi mezar ve buluntular, Baktriya-Margiyana Arkeoloji Kompleksi (BMAK) ile ilgili tasarımların bir karışımını göstermesine rağmen konargöçerlerin varlığına işaret etmektedir, diğerleri ise "Fedorovo-Andronovo" topluluğuyla karşılaştırılabilir. Bu temelde cam materyalleri de MÖ 2. binyılın ikinci yarısına stilistik olarak tarihlendirilmiştir.

Pastdargam ilçesinin Zerafshan yamaçlarında Sazagan Neolitik yerleşimini çevreleyen alandaki araştırmalar, burada Tunç Çağı'na ait ve sadece dört ana çömlek çeşidine sahip olan kültürel tabakaları ortaya çıkarmıştır. Sazagan kompleksleri kronolojik ve morfolojik olarak farklı (çok kültürlü) olmakla birlikte seramik komplekslerin 4. tipi, üslup olarak MÖ 2. bin yılın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir.

Bu gömü alanlarının kronolojisi gelecekte gözden geçirilse de şu anda Tunç Çağı'na ait tarım arazilerinde bulunanlarla maddi ve gömü geleneklerini tipik olarak hem benzerlik hem de farklılık gösteren somut bir kanıt sunar. Bu alanların çoğundaki malzemelerin karışık doğası, çeşitli toplulukların –muhtemelen konargöçerlerin– proto-kent ahalisini ve onların birbirleriyle sürekli etkileşimlere sahip olduğunu göstermektedir. Bu mezar kompleksleri, doğrudan sosyal diyaloğun niteliğini ya da sosyo-ekonomik örgütlenmelerinin kökenini ya da özgüllüğünü konuşamaz.

Zerafshan Nehri'nin sol yakasında dağ yamaçları bölgesinde yer alan, yakın zamanda yayınlanmış Jukov arkeoloji alanı, Zeravshan Vadisi'ndeki Erken Tunç Çağı'nda, hem batı çöle hem de kuzey bozkırlara bağlanan konargöçer toplulukların farklı bir sosyal yapıya katkıda bulunduğuna dair çok net kanıtlar sunuyor. Jukov'un seramik,

taş, kemik ve metal objelerinin tipolojik analizleri, Sarazm (Zerafshan Vadisi'nin Eneolitik Çiftçilik Kültürü), Kelteminar (Aşağı Zerafşan ve Amuderya Neolitik Avcı-Toplayıcı Kültürü) ve Afanasyevo topluluğu (Güney Sibirya'nın İlk Tunç Çağı konargöçerleri) ile çok kültürlü bir karakter sergilemektedir. Bir kutsal alan olarak yorumlanan Jukov, Avrasya bozkırlarının ve İç Asya dağlarının güneydoğusunda Orta Asya'da MÖ 3. bin yılda kentsel olmayan toplulukların karakterine nasıl katkıda bulunduğunu araştırmak için bir çıkış noktası sağlar.

Sonuç

Güneydoğu Orta Asya'nın Tanrı dağları bölgesinde belgelenmiş tarih öncesi ve konargöçer toplulukların tarihçesi birlikte ele alındığında iki ana faktörün etkisiyle geliştiği görülür. İlk olarak özellikle İç Asya Dağlarında -konargöçer topluluklar üzerine- nispeten az sayıda arkeolojik araştırma yapılmıştır. Güncel arkeolojik yorumlar, maddi kültürün geniş stilistik benzerliklerine dayanan bölgesel göçün kapsamlı modellerini üreten seyrek veri kümelerinden türetilmiştir. İkincisi konargöçer grupların dışında yaşayan Orta Çağ yazarları, Orta Çağ anlatı kaynaklarını yazmışlardır; bu kaynakların, tarihsel çağda konargöçer sosyal örgütlenmenin, ekonomik etkinin ve siyasal iktidarın gerçek doğasını bağlamsallaştırabilen temel sosyal ve ekonomik ayrıntıları açığa çıkarma kapasiteleri sınırlıdır.

Burada sunulan arkeoloji, bu iki paradigmatik meseleyi çözmemektedir. Ancak bölgedeki konargöçerlerin tarih öncesi en erken uyarlamalarına dair bilgi akışının doldurulması yönünde bir adım atıyor ve Orta Asya'daki Eski Çağ konargöçer grupları arasındaki ilişkiyi somutlaştırmak için gerekli tarihsel-arkeolojik verileri sağlıyor. Özellikle yerleşim verileri, göçebe gruplarının en azından Tunç Çağında yerel ekolojiye iyi uyum sağladığını göstermektedir. Ayrıca test kazıları, Tanrı dağları etekleri boyunca binlerce yıldır konargöçer toplulukların arazi kullanımı ve mevsimsel yerleşim alanlarında önemli

bir süreklilik göstermektedir. Verilerimiz tarih öncesi dönemlerden tarihi zamanlara kadar yayla ve ova toplulukları arasındaki benzer etkileşim biçimlerini göstermektedir. Elbette bu koşulları daha ayrıntılı olarak açıklamak için daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Burada 2011 saha dönemlerinin sonuçlarını sunarak yapılan kazı çalışmalarından elde edilen materyal ve kronolojik detaylarla bunları bağlamsallaştırdık.

KAYNAKÇA

Виноградов А.В., *Древние охотники и рыболовы среднеазиатского междуречья*. Москва, 1981.

ICC 2015 (International Chronostratigraphic Chart 2015), *ICS (International Commission on Stratigraphy)*, (19.05.2016 http://www.stratigraphy.org).

Mayewski P.A., Rohling E.E., *Stager J.C. et al. Holocene Climate Variability // Quaternary Research*, Vol. 62, 2004.

Трофимов Г.Н. Палеоклиматическая ситуация, сток древних рек и водный баланс Арала в позднем плейстоцене и голоцене // Арал: история исчезающего моря. Душанбе, 2003.

Виноградов А.В., Мамедов Э.Д. Первобытный Лявлякан. Москва, 1975.

Мурзаев Э.М. Изменение климата за исторический период // Средняя Азия. Москва, 1958.

Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. Москва, 1982.

Бадер Н.О. Древнейшие земледельцы Северной Месопотамии. Москва, 1989.

Kuijt I., Finlayson B. Evidence for food storage and predomestication granaries 11,000 years ago in the Jordan Valley //

Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Vol. 106, No. 27, 2009.

Diamond J. Guns, germs, and steel: the fates of human societies. New York – London, 1999.

Массон В.М. Поселение Джейтун // МИА. Вып. 180. Ленинград, 1971.

Riehl S., Zeidi M., Conard N.J. Local emergence of agriculture in the foothills of the Zagros Mountains of Iran // Science, Vol. 5. July 2013; Шнайдер С.В. Туткаульская линия развития в мезолите западной части Центральной Азии. Автореф. канд. дисс. Новосибирск. 2015.

Broushaki F., Thomas M.G., Kink V. et al. Early Neolithic genomes from the eastern Fertile Crescent // Science, Vol. 353, Issue 6298, 2016.

Shahrani M.N. The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan: Adaptation to Closed Frontiers. Seattle: University of Washington Press. 1979; Barfield T.J. The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China. Cambridge, MA: Blackwell Publishers. 1989; Khazanov A.M. Nomads and the Outside World. Madison, WI: University of Wisconsin Press. 1994.

Golden P.B. Nomads and Their Neighbours in the Russian Steppe: Turks, Khazars and Qipchaqs. Aldershot: Ashgate/Variorum. 2003; Beckwith C.I. Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present. Princeton: Princeton University Press. 2009.

Beckwith C.I. Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present. Princeton: Princeton University Press. 2009.

Rogers J.D. “Inner Asian States and Empires: Theories and Synthesis”, Journal of Archaeological Research 20: 205–256. 2012; Sneath D. The Headless State: Aristocratic Orders, Kinship Society, and Misrepresentations of Nomadic Inner Asia. New York: Columbia University Press. 2010; Frachetti M.D. “The Multi-Regional Emergence of Mobile Pastoralism and the Growth of Non-Uniform Institutional Complexity Across Eurasia”, Current Anthropology 53: 2–38. 2012; Hanks, B. K., and K. L. Linduff Social Complexity in Prehistoric Eurasia: Monuments, Metals, and Mobility. Cambridge: Cambridge University Press. 2009.

Avanesova N.A. “Novyie materialy epohi bronzy Zerafshanskoi doliny”, Arheologicheskiie issledovaniia v Uzbekistane v 2001 godu 2001: 19–26. 2002.

Frachetti M.D. “Archaeological Explorations of Bronze Age Pastoral Societies in the Mountains of Eastern Eurasia” The Silk Road 2: 3–8. 2004; Chang C. “Iron Age Society and Chronology in South-East Kazakhstan”, Antiquity 77: 298–312. 2003.

Frachetti, M. D., and A. N. Mar’yashev. “Long-Term Occupation and Seasonal Settlement of the Eastern Eurasian Pastoralists at Begash, Kazakhstan”, Journal of Field Archaeology 32: 221–243. 2007.

Stark S. “Approaching the Periphery: Highland Ustrushana in the Pre-Mongol Period”, in E. de la Vaissiere, ed., Islamisation de l’Asie Centrale. Paris: Association pour l’avancement des etudes Iraniennes, 215–238. 2008.

Stride, S., B. Rondelli, and S. Mantellini “Canals versus Horses: Political Power in the Oasis of Samarkand,’’ World Archaeology 41: 73–87. 2009.

Ur, J., and E. Hammer “Pastoral Nomads of the Second and Third Millennia AD on the Upper Tigris River, Turkey: Archaeological

Evidence from the Hirbemerdon Tepe Survey", Journal of Field Archaeology 34: 37–56. 2009.

Kuz'mina E.E. The Origins of the Indo-Iranians. Boston: Brill. 2007.

Frachetti M.D. "The Multi-Regional Emergence of Mobile Pastoralism and the Growth of Non-Uniform Institutional Complexity Across Eurasia", Current Anthropology 53: 2–38. 2012.

Kuz'mina E.E. The Origins of the Indo-Iranians. Boston: Brill. 2007; Frachetti M.D. Pastoralist Landscapes and Social Interaction in Bronze Age Eurasia. Berkeley: University of California Press. 2008.

Bobomulloev S. "Raskopki grobnitsy bronzovogo veka na verhnem Zerafshane", Stratum Plus 2: 307–313